

ŚLAWOMIR ŚNIATKOWSKI

Pytanie nauczyciela a odpowiedź ucznia (ujęcie komunikacyjne¹)

Artykuł jest próbą pragmalingwistycznego opisu² aktu komunikacji obejmującego zarówno wypowiedź, jak i elementy niewerbalne.

Akt komunikacji traktuję, podobnie jak W. Tłokiński, jako - ograniczoną czasowo i sytuacyjnie - "kompleksową reakcję semiologiczną"³.

Komunikacja międzyludzka jest procesem uwarunkowanym sytuacyjnie i użytkującym różne kanały przekazu informacji. Modelowi komunikacji wielokanałowej odpowiada wielowymiarowy kod komunikacji, który obejmuje zarówno składnik słowny, jak i elementy niewerbalne. Akt komunikacji jest zatem pojęciem szerszym niż akt mowy, który z kolei jest - zrealizowaną w akcie komunikacji - "samą tylko informacją werbalną" wraz z określoną modalnością⁴.

Przy ustalaniu wzajemnych odniesień między zdaniem mówionym a aktem mowy oraz dialogiem a aktem komunikacji na tle sytuacji komunikacyjnej posłużyłem się teoretycznym podziałem pola znaczeniowego sytuacji zaproponowanym przez J. Banacha⁵.

Autor wyodrębnia dwie płaszczyzny, odpowiadające kompetencji pierwszego stopnia (inaczej : językowej) oraz kompetencji stopnia drugiego, która obejmuje wszelkie pozasystemowe elementy języka

oraz elementy nie wchodzące w skład kodu języka naturalnego w ogóle.

Obie wymienione kompetencje składają się na kompetencję komunikacyjną pozwalającą właściwie realizować wypowiedzi słowne w określonych sytuacjach. Zachowanie komunikacyjne będące realizacją kompetencji komunikacyjnej ocenia się zazwyczaj z punktu widzenia skuteczności komunikowania, na którą składają się - według J. Lyonsa:

- 1) odbiór sygnału i uświadomienie sobie przez odbiorcę, że jest on skierowany do niego,
- 2) rozpoznanie intencji komunikacyjnej nadawcy oraz
- 3) odpowiednia reakcja odbiorcy na tę intencję⁶.

W charakterystyce relacji międzykompetencyjnych dominują dwa stanowiska. W glottodydaktyce traktuje się kompetencję komunikacyjną bądź jako jedną z dwu (obok kompetencji gramatycznej) składowych, bądź też jako najwyższy typ kompetencji językowej⁷. W prezentowanym przeze mnie ujęciu przyjmuję za K.D. Buntingiem, że kompetencja komunikacyjna jest rozszerzeniem kompetencji językowej (Chomsky) o zdolność zbadania sytuacji komunikacyjnej, zintegrowania składających się na nią czynników i przekształcenia ich w działanie zmierzające do osiągnięcia określonych celów (strategii retorycznych)⁸. Kompetencja komunikacyjna dotyczyłaby zatem wszelkich działań człowieka, które E. Leach nazywa czynnościami ekspresyjnymi, a które - według tego autora - są obok naturalnych czynności ludzkiego organizmu oraz czynności technicznych jednym z trzech aspektów ludzkiego działania⁹. Wszystkie te czynności pozwalają rozpatrywać człowieka jako jedność bio-psycho-socjalną funkcjonującą w określonej przestrzeni kulturowej, która każdej rzeczy wytworzonej przez człowieka nadaje cechy będące podstawą identyfikacji i przynależności do danej kultury¹⁰.

Z kolei całokształt zdolności określających kulturowe zachowania człowieka czy też inaczej "zbiór kulturowo wykształconych dyspozycji, dzięki którym zachowania (nie tylko komunikacyjne - przyp. autora) odznaczają się społeczną regularnością w obrębie wspólnoty" stanowiłby kompetencję kulturową¹¹ nadrzędną wobec kompetencji komunikacyjnej oraz językowej^{12*}.

Z tej perspektywy mówienie jako należące nie do sfery jednostki, lecz do sfery wspólnoty¹³ pozwala opisywać kulturę określonej grupy¹⁴, a jednocześnie winno być rozpatrywane jako realizacja kompetencji językowej będącej wiedzą o charakterze kulturowym¹⁵.

Wydaje się to istotne dla teorii nauczania zakładających rozwój wspólnych kompetencji u osób przyswajających, gdzie podkreśla się również interakcyjny charakter nabywania kompetencji¹⁶.

Wydzielona przeze mnie jednostka aktu komunikacji obejmuje językowo sformułowane pytanie nauczyciela wraz z towarzyszącymi mu elementami parajęzykowymi oraz reakcję, także niejęzykową, ucznia na to pytanie. Cezurę wypowiedzi ucznia stanowiła słowna ingerencja nauczyciela (np. postawienie kolejnego pytania), natomiast dłuższe wypowiedzi uczniów zostały skrócone do rozmiarów jednego wypowiedzenia. Dla analizy aktu komunikacji zawierającego pytanie i odpowiedź istotne wydaje się określenie tego typu wypowiedzi w kategoriach aktu mowy, gdzie pytanie posiada formułę:

mówię to bo chcę żebyś mi to powiedział.

Dla odpowiedzi formuła modalna, zwłaszcza w sytuacji szkolnej, ma postać:

mówię to bo chcę żebyś wiedział że wiem.

* Por. załączony do artykułu schemat.

O modalności wypowiedzi w znacznym stopniu decydują elementy niewerbalne, które składają się na podsystem komunikacyjny współzależny z podsystemem werbalnym.

Do zachowań niewerbalnych zaliczam określone przez J. Lyonsa¹⁷ jako parajęzykowe elementy aktu komunikacji oraz tzw. milczenie znaczące¹⁸

W pragmalingwistycznym opisie aktu komunikacji analiza zachowań parajęzykowych powinna zmierzać do ustalenia wyznaczników modalności. Są to takie elementy parajęzykowe, które wykazują pewien stopień skonwencjonalizowania określony przez częstą powtarzalność wskazującą, że dany element funkcjonuje w systemie parajęzykowym i jako taki może zostać rozpoznany jako informatywny przez odbiorcę znającego kod.

Milczenie może poprzedzać pytanie nauczyciela (np. gdy nauczyciel zastanawia się nad jego sformułowaniem lub nad treścią następnego pytania) albo też następować po nim.

W pierwszym przypadku nie należy ono do wydzielonej przez mnie jednostki komunikacyjnej, którą rozpoczyna językowo sformułowane pytanie, natomiast milczenie występujące po wypowiedzi nauczyciela należy już strukturalnie do odpowiedzi ucznia.

Ze względu na miejsce milczenia w odpowiedziach uczniów, można je sklasyfikować następująco:

1) odpowiedzi z milczeniem prewerbalnym (bezpośrednio poprzedzającym reakcję językową),

2) odpowiedzi z milczeniem postwerbalnym (występującym po wypowiedzi),

3) odpowiedzi z milczeniem alternatywnym (pojawiającym się zamiast oczekiwanej odpowiedzi słownej)

Warto zauważyć, że granica między milczeniem postwerbalnym a milczeniem poprzedzającym kolejne pytanie nauczyciela jest stosun-

kowo mało wyraźna. Decydują tu zarówno kryteria syntaktyczne i semantyczne, jak i elementy parajęzykowe (pozwalające np. zinterpretować postawę nauczyciela jako wyczekującą, spodziewającą się kontynuacji odpowiedzi).

Pragmalingwistyczny opis jednostek aktu komunikacji zawierających pytanie nauczyciela i odpowiedź ucznia chciałbym przedstawić na trzech przykładach zróżnicowanych ze względu na występowanie milczenia i elementów parajęzykowych, które w powiązaniu z wypowiedzią pozwalają na ukazanie wzajemnych zależności między wypowiedzią i elementami niewerbalnymi oraz pytaniem nauczyciela a odpowiedzią ucznia w ujęciu komunikacyjnym.

Oto pierwszy przykład*:

P N : To znaczy : był władcą Koryntu czy nie ? (S) + zwrócenia się w stronę ucznia (K) + szybsze tempo (G)

O U : # T₁ Nie T₂ (S) + zakrycie twarzy dłonią T₁ (K) + otwarcie ust T₁ (M) + wolne tempo T₂ (S)

Pytanie nauczyciela jest pod względem formalno-językowym całościowym rozłącznym pytaniem rozstrzygnięcia. Jego wykładnikami formalnymi są intonacja i partykuła. W aspekcie poznawczym jest to pytanie pozorne o istnienie rzeczy, natomiast pod względem celowościowym (dydaktycznym) należy do pytań przedmiotowo-dystrybucyjnych (szczegółowych).

Wypowiedzi nauczyciela towarzyszy zachowanie kinezyczne w medium: ruchy całego ciała oraz paralingwistyczny, suprasegmentalny element głosowy w postaci szybkiego tempa mówienia. Są to wyznaczniki pytania nauczyciela, które pełnią funkcję wzmacniającą modalność pytajną wypowiedzi słownej.

* Wyjaśnienie skrótów i oznaczeń na s. 148.

Odpowiedź ucznia jest odpowiedzią regularną formalnie i stanowi partykułowy ekwiwalent odpowiedzi pełnym zdaniem stanowiącej rozstrzygnięcie. Zawiera ona milczenie prewerbalne, które uaktywnia komunikację niewerbalną. W wyniku tego w odpowiedzi pojawiają się elementy kinezyczne i mimiczne, które znikają przy wypowiedzi słownej, gdzie ich funkcję przejmuje suprasegmentalny, głosowy wyznacznik odpowiedzi ucznia.

Elementy te nadają wypowiedzi ucznia modalną funkcję niepewności. Pod względem językowym pytanie nauczyciela i odpowiedź ucznia stanowią dialogiem o spójności eksplicytnej z dysharmonią intonacyjną.

I kolejny przykład:

P N : No, gdzie studiował ? (S) + wskazanie dłonią (K) + uniesienie brwi (M) + wzmocniona donośność + obniżenie tonu (G)

O U : # (S) + opuszczenie głowy + przestępowanie z nogi na nogę (K)

Pytanie nauczyciela należy do formalno-językowej kategorii całościowego pytania uzupełnienia z jedną niewiadomą. Jego wykładnikami są intonacja i wyraz pytający. Występującą tu partykułę można ze względu na kontekst nazwać leksykalnym wzmocnieniem modalności. Pytanie zawiera wyznaczniki zarówno kinezyczny, jak i głosowe, wspomagane ponadto parajęzykowym elementem mimicznym. Wymienione tu zachowanie niewerbalne w powiązaniu z konsytuacją przesuwają pytanie ku zakresowi modalności żądania w kategorii aktu mowy.

W odpowiedzi ucznia występuje milczenie alternatywne, uaktywniające media kinezyczne, a zarazem zrywające spójność tekstową jednostk.

Ostatni z przykładów:

P N : Charakterystyczne dla ciebie wydało się w tym opowiadaniu co ? (S) + wyraz skupienia (M)

O C : Ten kontrast. (S) + nieokreślony gest dłonią (K) + przekrzywienie głowy (K).

Przedstawiona jednostka aktu komunikacji zawiera całościowe pytanie uzupełnienia z jedną niewiadomą, którego wykładnikami są intonacja i wyraz pytający. Pytanie ma swobodny, charakterystyczny dla języka mówionego szyk składniowy. W aspekcie poznawczym jest to pytanie o nazwę rzeczy, natomiast pod względem dydaktycznym można je zaklasyfikować do pytań opisowo-interpretacyjnych, należących z kolei do grupy pytań kreaktywno-preferujących.

Odpowiedź ucznia jest regularna formalnie, pełnym zdaniem z ograniczeniami ze względu na kontekst.

Dialogiem posiada spójność eksplicytną. Nie występuje w nim milczenie, a z kolei zwraca uwagę niewielka (w porównaniu z dialogemami zawierającymi milczenie) liczba elementów parajęzykowych. Pojawiające się tutaj elementy parajęzykowe nie należą do wyróżnionych przez mnie wyznaczników pytania lub odpowiedzi.

Na podstawie podanych przykładów można stwierdzić, że zjawiska paralingwistyczne (zarówno głosowe, jak i niegłosowe) "pełnią funkcje cieniowania i przestankowania, mogą wspomagać komunikowanie słowne czyniąc je bardziej wyrazistym i czytelnym, być samodzielnym sposobem przekazu lub też przeczyć całemu przekazowi słownemu"¹⁹.

Z kolei skonwencjonalizowane elementy parajęzykowe składają się na system paralingwistyczny i można je przyporządkować określonym aktom mowy. Pojawienie się takich elementów (wyznaczników) jest sygnałem wprowadzenia określonego aktu mowy. Natomiast milczenie znaczące może warunkować pojawienie się lub nasilenie występowania elementów parajęzykowych. Uaktywnia ono komunikację pozasłowną, która niekiedy w pełni zastępuje oczekiwaną wypowiedź.

Językowa klasyfikacja odpowiedzi pozwala stwierdzić, że milczenie postwerbalne występuje po odpowiedziach w formie pytań. Milcze-

nie rzadko pojawia się jako odpowiedź na pytanie rozstrzygnięcia, natomiast w przypadku pytań uzupełnienia nauczyciel może w równym stopniu oczekiwać wypowiedzi, jak zachowania niewerbalnego będącego przynajmniej częścią odpowiedzi. Milczenie prewerbalne może sygnalizować przypuszczającą modalność wypowiedzi, którą mogą ponadto podkreślać elementy parajęzykowe towarzyszące bądź to milczeniu, bądź reakcji językowej. Wartość informatyczna milczenia jest zatem w znacznym stopniu zróżnicowana i może wprowadzać różnorodne funkcje pragmatyczne wypowiedzeń, o czym często decyduje kontekst paralingwistyczny.

Przedstawiona przeze mnie próba pragmalingwistycznego opisu jednostek aktu komunikacji wymaga z pewnością pewnych uściśleń i uzupełnień. Istotne byłoby m.in. uwzględnienie opisu elementów parajęzykowych realizujących sprzężenie zwrotne między nadawcą a odbiorcą.

Badania tego typu pozwalają jednak precyzyjniej określić sferę zjawisk będących realizacją kompetencji komunikacyjnej (czy też, szerzej: kulturowej) a tym samym ustalić reguły pomocne w nabywaniu takiej kompetencji.

PRZYPISY

¹ Artykuł jest zmodyfikowaną wersją pracy magisterskiej: S. Śniatkowski, *Elementy niewerbalne w akcie komunikacji szkolnej: nauczyciel - uczeń* (Na materiale pytań i odpowiedzi w starszych klasach szkoły podstawowej). Praca magisterska pod kierunkiem doc. dr hab. Teodozji Rittel, WSP w Krakowie, Instytut Filologii Polskiej, Kraków 1987 (maszynopis). W pracy tej znajdzie czytelnik dokładne wskazówki bibliograficzne, z których część została pominęta w tym artykule.

² W prezentowanym ujęciu działanie mowne jest traktowane jako jeden z elementów ciągu działań obejmującego także inne czynniki

komunikacji. Por. K-D. Bunting, *Wstęp do lingwistyki*. Tłum. z j. niem. E. Tomczyk-Popińska, PWN, Warszawa 1989, s. 241-242.

³ W. Tłokiński, *Mowa. przegląd problematyki dla psychologów i pedagogów*. PWN, Warszawa 1982, s. 67. Por. też K.D. Bunting, *Wstęp...*, op. cit., s. 244.

⁴ W. Tłokiński, *Mowa...*, op. cit. s. 67. Por. też A. Wierzbicka, *Genry mowy*, w: *Tekst i zdanie. Zbiór studiów*. Ossolineum, Wrocław 1983, s. 125-137.

⁵ J. Banach, *Sytuacja komunikacyjna rozmowy. Aspekty metodologiczne*, w: *Studia nad składnią polszczyzny mówionej*. Księga referatów konferencji poświęconej składni i metodologii badań języka mówionego (Lublin 6 X 1975), Ossolineum, Wrocław 1978, s. 43-44.

⁶ Por. J. Lyons, *Semantyka 1*. Tłum. z j. ang. A. Weinsberg. PWN, Warszawa 1984, s. 37.

⁷ Por. U. Czarnecka, *Nauczanie mówienia w języku polskim jako rozwijanie kompetencji komunikacyjnej* (Program dydaktyczny). Nakładem UJ, Kraków 1990, s. 11. Por. też A. Szulc, *Podręczny słownik językoznawstwa stosowanego*. Dydaktyka języków obcych. PWN, Warszawa 1984, s. 116.

⁸ Por. K-D. Bunting, *Wstęp...*, op. cit. s. 247.

⁹ Por. E. Leach, A.J. Greimas, *Rytuał i narracja*. Tłum. z j. ang. i z j. franc. M. Buchowski, A. Grzegorzczak, E. Umińska-Pliśsenko. PWN, Warszawa 1989, s. 27.

¹⁰ Por. A. Szoltysek, *Język a przestrzeń kulturowa*. Prace naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach nr 720, Nakładem US, Katowice 1985, s. 37-38.

¹¹ Por. M. Ziółkowski, hasło: *kompetencja kulturowa*, w: *Słownik etnologiczny. Terminy ogólne*. Pod red. Z. Staszczak. PWN, Warszawa - Poznań 1987, s. 172-174.

¹² Por. J. Bańczerowski, J. Pogonowski, T. Zgółka, *Wstęp do językoznawstwa*. Skrypt dla studentów studiów uniwersyteckich. Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 1982, s. 38.

Usystematyzowanie relacji międzykompetencyjnych zaproponowała promotorka pracy doktorskiej doc. dr hab. T. Rittel w rozmowie z autorem.

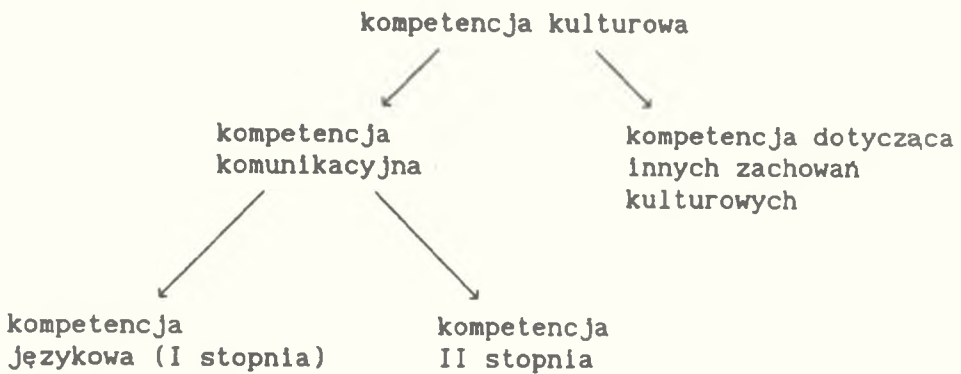
- ¹³ Por. H.G. Gadamer, *Rozum, słowo, dzieje. Szkice wybrane*. Tłum. z j. niem. M. Łukasiewicz, K. Michalski. PWN, Warszawa 1979, s. 53.
- ¹⁴ Por. E. Kuryło, *Elementy socjolingwistyczne w pragmatycznym opisie wyrazu*, w: *Wokół słownika współczesnego języka polskiego*, t. II, Ossolineum, Wrocław 1989, s. 94-95.
- ¹⁵ Por. J. Bańcerowski, op. cit., s. 38.
- ¹⁶ Por. B. Bernstein, *Odtwarzanie kultury*. Tłum. z j. ang. Z. Bokszański, A. Piotrowski, PIW, Warszawa 1990.
- ¹⁷ Por. J. Lyons, op. cit., s. 64-65.
- ¹⁸ Por. J. Dąbska, *O funkcjach semiotycznych milczenia*, w: *Studia Semiotyczne* T. II, Ossolineum, Wrocław 1971, s. 79-80.
- ¹⁹ Cz. Matusiewicz, *Komunikacja niewerbalna. Przegląd zagadnień*, w: "Przegląd Psychologiczny" t. XXII, 1979, nr 2, s. 319-320.

Wyjaśnienie skrótów i oznaczeń zastosowanych w artykule

- S - składnik słowny aktu komunikacji obejmujący:
- PN - pytania nauczyciela oraz
- OU - odpowiedź ucznia
- K - parajęzykowy element kinezyczny w mediach: ruchy ręki, ruchy głowy i ruchy całego ciała
- M - parajęzykowy element mimiczny w mediach: wyrazy twarzy i ruchy oczu
- G - parajęzykowy element głosowy (wysokość głosu, donośność, tempo mówienia)¹
- # (pauza) - w medium wypowiedzi (S) oznacza milczenie lub pauzę pozaskładniową
- w odniesieniu do elementów kinezycznych (K) i mimicznych (M) oznacza "neutralne" położenie rąk, ciała itp., brak zmian w wyrazie twarzy itp.

- przy opisie głosowych składników paralingwistycznych wypowiedzi (G) oznacza brak elementów suprasegmentalnych
- τ - przyporządkowanie czasu poszczególnym elementom aktu komunikacji pozwalające ustalić ich równoczesność ($T_1 - T_1$) lub sekwencyjność ($T_1 - T_2$); w przykładach, w których brak oznaczenia czasu (T) podane elementy aktu komunikacji występują równocześnie.

SCHEMAT RELACJI MIĘDZYKOMPETENCYJNYCH

Sławomir Śniatkowski

La question du professeur et la réponse de l'élève. L'approche communicative

Le présent article est un essai de la description pragmalinguistique de l'acte de communication dans la situation scolaire. L'acte de communication est une réalisation de la compétence communicative, qui à son tour, est une extension de la compétence linguistique (Chomsky) et en même temps une des composantes de la compétence culturelle (Ziółkowski).

L'unité extraite de l'acte de communication comprend la question du professeur formulée verbalement avec les éléments paralinguistiques accompagnant, et la réaction, extralinguistique aussi, de l'élève à cette question.

L'auteur définit tour à tour l'aspect linguistique formel et le type d'énoncé dans la catégorie de l'acte de parole. Il établit en plus les déterminants paralinguistiques de modalité (c'est-à-dire les éléments paralinguistiques conventionnalisés soumis aux actes de parole donnés) et la place et le rôle du silence significatif. Les relations réciproques entre ces types de comportements communicatifs ont été pris en considération aussi (coexistence, exclusion, activation du code paralinguistique).